

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LXIX
(2020)

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXIX
(2020)

Editorial board

Mihailo Vojvodić, Ivana Komatina, Aleksandar Krstić,
Jovanka Kalić, Bojana Miljković Katić, Angeliki Konstantakopoulou
(Greece), Tamás Körmendi (Hungary), Giuseppe Motta (Italy),
Konstantin Nikiforov (Russia), Hatice Oruç (Turkey),
Aleksandar Rastović, Srdjan Rudić, Ilija Todev (Bulgaria),
Lubomíra Havlíková (Czech Republic), Jovana Šaljić

Editor-in-chief

Aleksandar Rastović
Director of the Institute of History

BELGRADE

2020

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXIX

(2020)

Редакциони одбор

Михаило Војводић, Ивана Коматина, Александар Крстић,
Јованка Калић, Бојана Миљковић Катић, Ангелики Константакопопулу
(Грчка), Тамаш Керменди (Мађарска), Ђузепе Мота (Италија),
Константин Никифоров (Русија), Хатице Оруч (Турска),
Александар Растовић, Срђан Рудић, Илија Тодев (Бугарска),
Љубомира Хавликова (Чешка), Јована Шаљић,

Одговорни уредник

Александар Растовић
директор Историјског института

БЕОГРАД

2020

Татјана КАТИЋ*
Историјски институт
Београд

Угљеша ВОЈВОДИЋ*
Археолошки институт
Београд

ГРАНИЦЕ ЖУПЕ И НАХИЈЕ РАС У СРЕДЊЕМ И РАНОМ НОВОМ ВЕКУ (14–16. ВЕК)

Анстракт: Рад се бави утврђивањем простора који је обухватала област Раса у време Немањића, обласног господара Вука Бранковића и Турака Османлија. Средњовековна насеља области Раса, махом она која су припадала властелинству манастира Бањска или била у њиховом суседству, су већ позната историографији али су у овом раду понуђена нека нова решења убијације. На основу османских дефтера из XV и XVI века, утврђене су границе вилајета односно Нахије Рас које одговарају затеченом стању на терену из прве половине XV века. На простору Нахије Рас постојало је тада око 100 села.

Кључне речи: насеља Рашке области, повеље Немањића, тапу тахрир дефтери, град (шехер) Рас, историјска географија.

Abstract: The paper aims to determine the area of the Ras district at the time of the Nemanjićs, local magnate Vuk Branković and the Ottoman Turks. The medieval settlements of the Ras district, mainly those belonging to the Banjska monastery or in their vicinity, are already known to historiography. This paper, however, offers some new solutions of ubication. Based on Ottoman defters from the 15th and 16th centuries, the borders of the vilayet, i.e. nahiyie of Ras which correspond to the situation in the field from the first half of the 15th century have been determined. The area of the Ras nahiyie had around 100 villages at the time.

Keywords: settlements of the Ras district, Nemanjić charters, *tapu tahrir defters*, Ras town (şehar), historical geography.

* tatjanakatic@gmail.com

* u.vojvodic@ai.ac.rs

Проучавање средњовековне области Раса започето је још у другој половини XIX века и више или мање систематично траје до данас. Досадашња историјско-географска и археолошка истраживања углавном су била усмерена ка трагању за градом Расом, док је знатно мања пажња посвећена проучавању саме области.¹ Средњовековни жупски град Рас својевремено је препознат у утврђењима откривеним на две различите локације: на Градини изнад Пазаришта, средњовековног Трговишта, и на Градини у Постењу у близини Петрове цркве у којој се налазила катедра рашких епископа.² Оба утврђења су била у функцији од античких времена, као и у периоду Византије. Градина у Постењу, чији најбогатији културни слој припада времену Јустинијана I, идентификована је с античком Арсом, која је страдала крајем VI или почетком VII века, да би поново била обновљена у другој половини IX и у X веку када се у изворима јавља под именом Раса.³ Налази из времена Немањића на овом још увек недовољно проученом локалитету су веома ретки и сведе се на остатке керамике условно датиране у XII век.⁴ Каснијих налаза на локалитету Рас–Постење нема, што би указивало на то да тврђава пре краја XII века више није била у функцији. С друге стране, на знатно истраженијем локалитету Рас–Пазариште пронађен је богат покретни и непокретни археолошки материјал, посебно из XII и прве половине XIII века, владарско склониште и ковница новца.⁵ Ова тврђава је страдала пре средине XIII века, највероватније након династичких сукоба Немањића, после којих више није обновљена.⁶

¹ За историјат истраживања средњовековног Раса у XIX и XX веку погледати: Ј. Калић, *Трговиште и Рас*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XXVI (1994) 7–10; М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Београд 1999, 11–27. Током друге половине XX и првих година овог века спроведено је још неколико пројеката систематског рекогносцирања ове области чије је резултате публиковала Д. Премовић-Алексић, *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, Нови Пазар 2014. Грађа добијена током поменутих проспекција терена и археолошких ископавања представља одређену допуну подацима из историјских извора приликом покушаја одређивања простора Рашке жупе и нахије, као и положаја насеља која су током средњег века у њој била активна.

² Детаљније у: Ј. Калић, *Престо Стефана Немање*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53/54 (1990) 21–30.

³ Ј. Калић, *Прокотијева Арса*, Зборник радова Византолошког института 27/28 (1989) 9–17; Д. Мркобрад, *Рас-Постење: фазе развоја утврђења*, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 211–212.

⁴ Д. Мркобрад, *Рас-Постење*, 215.

⁵ Сав пронађени материјал је детаљно описан у монографији М. Поповић, *Tvrđava Ras*.

⁶ Слој рушења тврђаве поуздано је датован са преко 20 примерака новца краља Радослава који је кован на овом локалитету: М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 306, 422, 432–433; В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 87–94.

Остављајући по страни питање које од наведена два утврђења одговара старом Расу, и да ли уопште треба античку Арсу VI века, византијску Расу X века и српски Рас XII века везивати за исти локалитет, истаћи ћемо да су оба утврђења пострадала и изгубила на значају пре средине XIII века. У другој половини XIII века и касније на овом подручју не постоји активна тврђава; суседни Јелеч је по свему судећи задовољавао потребу владара за утврђеним градом.⁷ У XIV веку овде постоје два значајна трговачко-занатска насеља отвореног типа, већи Рас у близини Петрове цркве, престоно место првих Немањића⁸ и нешто мање Трговиште у подножју градине Пазариште⁹. Оба места су у XV веку била центри засебних управних области – Нахије Рас и Нахије Трговиште, о чему ће даље бити више речи.

У наставку пажњу ћемо посветити области Раса, односно простору којим се управљало из града Раса – Жупи Рас. Уопштено узевши термин жупа у средњем веку означава насељену и култивисану предеону целину која има одређене управне функције а састоји се од више села.¹⁰ Старије

⁷ Одржавању тврђаве Јелеч српски владари су поклањали значајну пажњу судећи по томе колико је тешко било Турцима да је освоје последњих година XIV века. Детаљи о заузимању града нису познати, али да су борбе биле тешке и дуготрајне и да се Јелеч није на крају предао као велики број тврђава на Балкану сведочи епитет који су му сами освајачи дали, „кућа освајања“ – *dar 'ül-feth kale-i Yeleç* (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (даље BOA), *Maliye defteri* (даље MAD) 540, 7, 11). Исти епитет је 1453. године понео и Константинопољ.

⁸ Ј. Калић, *Темељи српске државности*, у: Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви, ур. М. Радујко, Београд–Беране 2016, 125–126. Историјски извори показују да се на простору данашњег Новог Пазара, пре доласка Турака, налазило велико насеље по имену Рас са градским тргом и неколико цркава, које су у XV веку претворене у џамије. Опширније в. Ј. Калић, *Епископски градови у Србији у средњем веку*, Зборник радова Византолошког института 50 (2013) 435–439, са пратећом литературом. Постојање археолошких остатака из средњег века потврђено је и археолошким истраживањим: Д. Премовић-Алексић, *Остаци хамама испод зграде Музеја „Рас“ у Новом Пазару*, Новопазарски зборник 27 (2004) 375–376; В. Видосављевић, *Средњовековни и османски налази и налазишта на територији града Новог Пазара*, (у припреми). Језгро средњовековног Раса, како га је дефинисала Ј. Калић у наведеном раду, некадашњи *Житни трг*, односно простор испред данашње зграде Музеја „Рас“, девастиран је 2019. године приликом реновирања које је спровела локална управа. Радови су извођени механизацијом без присуства археолога. На овај начин је пропуштена прилика да се истражи простор *Житног трга* који није био под савременом архитектуром, а починилац кривичног дела уништења културног наслеђа је остао некажњен.

⁹ Трговиште је први пут поменуто у историјским изворима 1346. године као важан трговачки центар у којем се налазе насељени которски трговци. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, у: Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 291.

¹⁰ Г. Томовић, *Жупа*, у: Лексикон српског средњег века, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 195–197. У старијем значењу реч се односила на групу сродника настањених

жупе су по правилу представљале географски јасно заокружен простор, али временом, услед развоја државне и локалне управе, то није увек био случај.¹¹ Већина жупа имала је своје централно, управно место, односно жупски град. Међутим, било је и жупа које нису имале управно средиште будући да су представљале само мање или веће предеоне целине без икаквих управних функција. На подручју које је контролисао жупски град Рас, од X века налазило се седиште рашке епископије.¹² Од друге половине XII века назив Рас почео је да се користи као синоним за велики део државне територије, односно за један део српских земаља источно од реке Дрине.¹³ Међутим, земљом је називана и управно-територијална јединица већа од жупе, која је покривала подручје одређене епископије. *Земља* у овом смислу била је састављена од више жупа, најмање две, и била је територијално мања од земље у претходно наведеном значењу.¹⁴ Иако овако схваћена Рашка *земља* у изворима није посведочена у оној мери као неке друге¹⁵, извесно да је постојала и да је обухватала жупе у духовној надлежности рашког епископа.¹⁶ У XIII веку то су биле: Рас, Горњи Ибар, Јелшаница, Ситница, Горњи и Доњи Лаб и Држковина.¹⁷ Чињеница да се у средњовековним и раноновековним изворима назив Рас користи да означи град, жупу, *земљу* и део српских земаља, додатно усложњава питање граница саме жупе.

Трагање за селима која су припадала Жупи Рас, као управној и географски заокруженој целини у средњем веку, отежано је због оскудице извора и своди се на свега пар, у науци детаљно обрађених докумената. Свакако најзначајнији је *Светостефанска хрисовуља* настала између

у истом крају, па се тако прве жупе могу сматрати родовско-територијалним јединицама на челу са жупаном. С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до 16. века*, Београд 2014, 18–19.

¹¹ М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XIII) век, ур. Ј. Калић, М. Чоловић, Смедерево–Београд 1992, 68.

¹² О цркви Св. апостола Петра и Павла, седишту епископије, детаљније в. У. Војводић, *Поглед на резултате археолошких истраживања Цркве св. апостола Петра и Павла у Расу*, Ниш и Византија 18 (2020) 237–264.

¹³ Детаљније в. Ј. Калић, *Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII век)*, Зборник Филозофског факултета. Београд XIV/1 (1979) 79–91; иста, *Престо Стефана Немање*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53/54 (1990) 21–30. Такође и М. Динић, *О називима српске средњовековне државе – Славонија, Србија, Рашка*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 32 (1966) 29–32.

¹⁴ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4/2–3 (1997) 133–146.

¹⁵ Према запису из 1504. године једна књига је писана у *земљи званој Рашка*. Исто, 135.

¹⁶ Динић, *О називима српске средњовековне државе*, 38–41.

¹⁷ Поједини записи из 1452. и 1595. године такође упућују на закључак да је постојала *земља* Рас о чему ће касније више бити речи.

1314. и 1316. године.¹⁸ У њој се као насеља Жупе Рас приложена манастиру Бањска наводе села: Дежево¹⁹, Сути (данас Судско село), Беково, Тушимља, Полази, Хропалица, Драмићи, Павље и Ковачи (данас Ковачево), као и засеоци Србања, Врановина, Драгорођ Поток и Даљетин Ждреб. У опису њихових међа набрајају се још нека насеља која нису припадала бањском властелинству али за која можемо претпоставити да су се такође налазила у Жупи Рас: Мишчићи, Утешино селиште, Себемиље, Пожежена Град (данас Пожежина), Бело Поље, Прпори, Враскоњ, Трново (данас Горња и Доња Трнава), Бадањ, Мачковац и Двориште. Већина наведених топонима и данас постоји на терену и груписана је на простору Дежевске и Тушимљанске реке.²⁰ Нешто удаљеније је село Павље уз које су манастиру Бањска приложени и уљари у Људској, односно из долине реке Људске. На основу ових штурних података, Михаило Динић је у општим цртама дефинисао Жупу Рас као предео лево од реке Рашке до подножја планине Голије.²¹

Село Мишчић, међник бањског властелинства, као и оближња села Врболази, Војниће и Видохово (данас Видово), помињу се у једном знатно каснијем извору – писму патријарха Арсенија III из 1693. године, као села која је у време оснивања манастира Св. Ђорђа велики жупан Стефан Немања даривао његовом метоху.²² Иако извор другог реда,

¹⁸ Д. Богдановић, *Светостефанска хрисовуља. Превод на савремени српски језик*, у: Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља, књ. 2, ур. Ђ. Трифуновић, Београд 2011, 117.

¹⁹ Дежево у Жупи Рас помиње и архиепископ Данило II. *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Л. Мирковић, Београд 1935, 23, 25.

²⁰ Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, Историски часопис VI (1956) 184–188. Нису се одржала насеља Хропалица, Србања, Драгорођ Поток, Даљетин Ждреб, Утешино селиште и Мачковац. Хропалицу и Србању Г. Томовић, *Властелинство манастира Св. Стефана у Бањској*, у: Повеља краља Милутина, 226–227, неуверљиво идентификује са селима Полокце и Шароње, која се, иначе, под својим именима наводе 1455. године међу селима вилајета Рас. Име Хропалице не може се довести у везу с именом Полокца (А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље*, Београд 2013, 226) а није извесно ни да се Србања налазила на месту Шароње. Оба засеока су се налазила негде у околини али не на местима поменутих села. Г. Томовић, *Властелинство*, 226, 228, такође сматра да би Драгорођ Поток, према редоследу ређања међника у повељи, могао бити код села Тунова, Утешино селиште између Будића и Судског, а Даљетин Ждреб негде у горњем току Дежевске реке; за Мачковац није предложена убикација али ми претпостављамо, с обзиром на редослед навођења у повељи, да се налазио на простору данашњег села Калудре.

²¹ М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета. Београд XI/1 (1970) 246.

²² Р. Љубинковић, *Оснивање манастира Вољавче и властелинство манастира Ђурђевих ступова код Новог Пазара*, *Старинар* 15–16 (1964–1965) 1966, 111–113.

објављен само у изводу, писмо Арсенија III је драгоцено сведочанство о постојању и ових села Жупе Рас у XII веку.

На простору између реке Рашке и планине Голије у изворима се, највероватније као мања предеона целина а не и управна област, јавља Жупа Пнућа, која се као таква помиње једино у *Жичкој повељи* из 1220. године.²³ Пнућа се у каснијим документима задржала као назив за долину Дежевске реке.²⁴

Неколико деценија од формирања властелинства манастира Св. Стефана у Бањској дошло је до промене његовог обима. Један број села изузет је из манастирског поседа и предат је у руке крупној властели, односно ушао је у састав Брвеничке жупе – управне области коју је држао кнез Војислав Војиновић, а од 1363. године челник Муса.²⁵ Тада су се, ако не и раније, у саставу Жупе Брвеник нашао и села која претходно нису припадала манастирском властелинству али су се налазила на граници његовог метоха у Расу. Ова насеља средином XV века османска администрација уписује у област тј. Нахију Рас: најпре Пињеч Дол – данашњи Пињаж Дол, Бело Поље, међник Тушимље према *Светостефанској хрисовуљи*, и Носоњино са засеком Бела Пољана које је препознато у данашњем Носољину. За ово последње село постоје извесне резерве јер се навод из повеље – село *Носоњино* не мора тумачити као топоним већ као лично име.²⁶ Иста дилема постоји и код села *мађера Прпора*, које се, уколико га сматрамо топонимом може идентификовати са Прпором из *Светостефанске хрисовуље*, међником Тушимље са Дежевом, и са селом Прпори (Брбури) у Нахији Лаб.²⁷ Прва могућност је ипак извеснија с обзиром на то да на простору Лаба није идентификовано село под овим именом. Такође, треба имати у виду да је челник Муса, поред Пињеч Дола, Носоњина и Прпора поседовао још два села у близини. Прво је Крајишић, за које се зна да је 1468. године припадало Рашкој нахији али чији положај досадашњим истраживањима није утврђен.²⁸ Село Крајишићи, које се може пратити кроз османске пописе

²³ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 573.

²⁴ Исто, 696. Архиепископ Данило II када пише о предаји власти краља Драгутина 1282. године не користи назив Пнућа, већ каже да је то учинио у Расу, у селу званом Дежево. *Животи краљева*, 23, 25.

²⁵ М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, Стари српски архив 2 (2003) 155–156.

²⁶ Исто, 150.

²⁷ Исто, 164; А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље*, 182.

²⁸ М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 162.

од 1455. године²⁹, пописује се у оквиру Нахије Рас 1468, 1485/86, 1489. године и касније. Према подацима из 80-их година XV века, Крајишићи су били део тимара кога су још чинила села Вражогрнци, Пиларета и Скуково.³⁰ С обзиром на то да су се тимари често састојали од више суседних села, а последња три то јесу, може се претпоставити да су се и Крајишићи налазили у релативној близини, на неком водотоку, с обзиром на то да је у селу постојала воденица. Друго село челника Мусе јесте село Таркос које је до сада уобичајено идентификовано са селом Трикосе, југоисточно од Лепосавића,³¹ као могућа локација помињан је и непостојећи заселак Трикосе код Новог Пазара.³² Таркос се, као и Крајишићи, од 1455. године редовно наводи у пописима Нахије Рас, а решење његове убикације нуди попис из 1530. године у којем је уписан са другим именом Милатковић,³³ односно Милатовић у попису из 1604. године.³⁴ Некадашњи Таркос, данас Милатковић налази се на десној страни Носољинске реке, леве притоке Рашке.

питање које се овде намеће, а на које се због недостатка грађе не може дати поуздан одговор, јесте да ли су села око Носољинске реке: Пињаж До, Носољин, Таркос/Милатковић, Бело Поље и Прпор, као и Крајишићи и пре XIV века припадала области Брвеника или су припадала Расу? Чињеница да су након доласка Турака она уписана у Вилајет Рас, касније Нахију Рас, наводи на претпоставку да су поменута насеља могла да припадају Рашкој жупи и половином XIV века, а да су с успоном обласног господара Војислава Војиновића, административно „прешла“ у Жупу Брвеник. Потпадањем под његову власт³⁵ она су стекла обавезе према његовом жупском граду, у овом случају Брвенику, чиме су постала

²⁹ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića: zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 34.

³⁰ ВОА, *Tapu Tahrir Defteri* (даље *TD*) 18, 152; ВОА, *TD* 24, 770–771.

³¹ Да Таркос није идентичан Трикосама код Лепосавића показује попис Брвеника из 1477. године у коме су Трикосе уписане под својим именом; значи да се село одувек звало тако, а не Таркос. Т. Катих, Г. Гарић-Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32 (2011) 174.

³² М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 164.

³³ ВОА, *TD* 164, 83. За фототипско издање овог пописа в. 91, 164, *MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrir Defterleri (926–939 / 1520–1533)*, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2005.

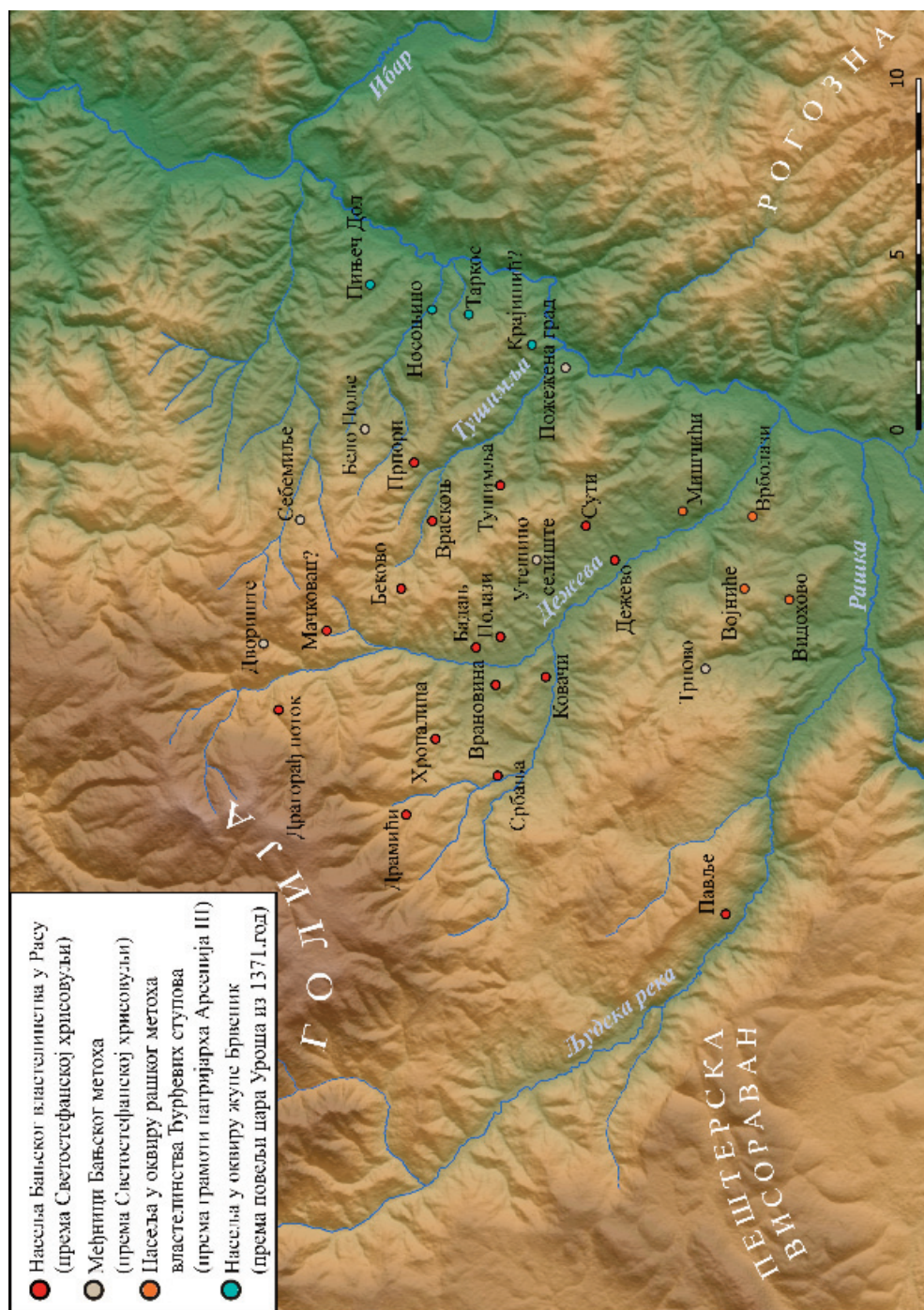
³⁴ *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı* (даље *TADB*), *TD* 478, fol. 32 (село под редним бројем 75. Таркос другим именом Милатовић) према: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604.*, sv. II, obradila S. Buzov, priredila L. Gazić, Sarajevo 2000; овде прочитано као село Јаркос другим именом Шиљаковић. *Исто*, 129.

³⁵ Постоји могућност да је наведена села држао још војвода Војин, отац кнеза Војислава, опш. в. М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 152 нап. 11.

део Брвеничке жупе. Друга је могућност да су тек после Косовске битке и приклањања Мусића Вуку Бранковићу, дошла у оквире Жупе Рас, где су као део Вукове области (*Vilk İli*), дочекала турско освајање.³⁶

На основу свега наведеног јасно је да жупа у средњем веку нија била статичан појам; односила се на мали изразито географски предео без икаквих управних функција, и на већу област са јасно дефинисаним управним границама, која је уобичајено, али не и нужно, представљала заокружену територијалну целину. Обим жупа се несумњиво временом мењао у зависности од формирања нових или ишчезавања старих насеља, крчења земљишта и ширења или сужавања властелинских поседа. Због тога није могуће говорити о јединственим границама Жупе Рас у средњем веку, у доба првих Немањића и у време и по распаду Српског царства, јер су се оне мењале у зависности од политичких прилика.

³⁶ Обим Жупе Брвеник уочи турских освајања могуће је наслутити из пописа Брвеничке области сачињеног 1477. године из кога се види да подручје западно од Ибра, све до ушћа Рашке у Ибар, није припадало Жупи Брвеник у XV веку. В. карту у прилогу Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник*, 182–183.

Слика постаје нешто јаснија у XV веку, с појавом османско-турских пописа насеља и становништва који омогућавају сагледавање обима одређене жупе – обима кога је имала у време освајања а који се не мора поклапати с оним из ранијег периода. Наиме, први турски пописи спроведени непосредно по освајању сачињени су на основу исказа домаћег становништва које је обавештавало пописиваче како се зове које село и којем крају, односно жупи – тур. *нахији*³⁷ припада. Имајући у виду чињеницу да први османски *тану тахрир дефтери*, посебно они најстарији, у већини случајева фиксирају затечену управну поделу освојених земаља, више истраживача је убикацијом насеља одређене нахије покушало да утврди опсег истоимене средњовековне жупе.³⁸

Најстарији сачувани, али вероватно не и први попис области којом се бавимо датира из 1455. године и објављен је у критичком издању Хазима Шабановића под насловом *Крајиште Иса-бега Исхаковића*.³⁹ Тај дефтер настао је као резултат општег пописа Османског царства спроведеног 1451–1452/53. године и представља само једну од неколико пописних књига проистеклих из њега. Жупа Рас као и друге области које су уочи коначног турског освајања припадале области Бранковића, обухваћене су трима пописним књигама које је сачинио исти писар; поред *Крајишта Иса-бега*, то су и *Дефтер Вуковог вилајета*⁴⁰ познат по наслову превода

³⁷ Тур. *nahiye*, област, крај, подручје, предео, страна, термилошки одговара вишезначном појму жупе. Нахија је назив мање или веће предеоне целине без управних функција, а такође и веће географске области (не обавезно и заокружене) која представља управну јединицу нижег ранга. Такође, нахија, попут жупе у старијем значењу речи, означава одређену родовску друштвену групу (власи, јуруци и други). Да су термини жупа и нахија синоними потврђују и српски извори из раног новог века у којима се тадашње нахије и даље називају жупама. На пример, Нахија Вранеш у Херцеговачком санцаку се у запису из 1607. године помиње као Жупа Вранеш. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, том I, Београд 1902, 270, запис бр. 956.

³⁸ Поклапање територијалног опсега некадашње жупе и потоње нахије утврђено је за Злу Реку, Плав, Сенице, Пек, Звижд, Хомоље, Загрлату и друге. Р. Мијатовић, *Средњовековне жупе дуж Лима*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 7 (1979) 212; С. Мишић, *Територијално-управна организација Полимља (XII–XIV)*, у: Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 76; исти, *Жупа и нахија Сенице у средњем веку*, Милешевски записи 8 (2009) 31–40; А. Крстић, *Први османски дефтери као извор за историјску географију средњовековног Браничева*, Браничевски гласник 3/4 (2006) 95–113; G. Garić-Petrović, D. Amedoski, *Zagrlata: from Serbian župa to Ottoman nahiye*, *Journal of Oriental and African Studies* 23 (2014) 101–126.

³⁹ Н. Šabanović, *Krajište*. Оригинални наслов овог пописа ВОА, *MAD 544*, гласи *Препис сумарног пописа вилајета Јелеч, Звечан, Ходидјед, Сјеница, Рас, Скопље и Калканделен (Тетово) са подручјима која им припадају*. О могућим ранијем пописивању ових области в. Н. Šabanović, *Krajište*, LIV–LVI.

⁴⁰ ВОА, *TD 2m*.

као *Попис Области Бранковића*⁴¹ и *Војнички дефтер из 1455. године*⁴². Наведени извори показују да су се, пре доласка Османлија, у долини Рашке развила два значајна трговачко-занатска насеља отвореног типа, Рас и Трговиште, која су представљала центре засебних области. Оба места постојала су у XIV веку а до XV века достигла су значајан ниво развоја, поготово Рас. У попису састављеном 1468/69. године⁴³ Рас, према османској номенклатури насељених места, има највиши могући ранг; Рас је шехер – велико урбано насеље отвореног типа тј. град у савременом а не у средњовековном значењу речи – тврђава, утврђење.⁴⁴ Шехер Рас или како га Турци почињу називати шехер Нови Пазар, седиште Рашке жупе, бројао је тада 404 пореска обвезника или око 2.000 људи, мада је укупан број становника сигурно био и већи.⁴⁵ Податке за Трговиште из 1468/69. године немамо, али поређења ради могу се изнети они из 1477. године када је у Трговишту уписано 279 хришћанских пореских обвезника.⁴⁶

Оба насеља имала су статус нефса (тур. *nefs*), главног места, управног центра одређене области – нахије. Податак о посебном административно-правном статусу града Раса остао је до сада непознат услед неадекватног превода термина *nefs* од стране Хазима Шабановића. Наиме, он је у

⁴¹ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Сарајево 1972.

⁴² Istanbul, Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Evraki, 36-03* (даље *МСЕ 36-03*). За критичко издање в. Т. Катић, *Војнички дефтер из 1455. године (за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед)*, Београд 2020.

⁴³ Istanbul, Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları (даље МСЈз) 76*. Дефтер је објављен у преводу А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.

⁴⁴ МСЈз 76, 8b, 9a, 10a. Аличић није прецизно користио термин шехер а неки пут га је чак и сасвим изостављао, што је већ коментарисано у науци, в. Ј. Калић, *Епископски градови*, 435–436. Имајући у виду навод из овог пописа, „шехер Нови Пазар другим именом шехер Рас“, још је Хазим Шабановић (*Krajište*, 88, нар. 25) 1964. године навео да је Нови Пазар подигнут на месту старог Раса; исто је поновио и у: *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjele*, Сарајево 1982, 118. Детаљније су се овим питањем бавиле Х. Чар-Дрнда, *Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI столећа*, Новопазарски зборник 8 (1984) 77–102 и Ј. Калић, *Епископски градови*.

⁴⁵ Регистрована су 194 хришћанска породична домаћинства, 7 удовичких домаћинстава, 28 нежењених и 175 муслимана (МСЈз 76, 3b; А. Аличић, *Sumarni popis*, 8). У граду је живео и један број људи који није био обухваћен пописом па се може претпоставити да је број становника Раса могао бити око 2.500 људи.

⁴⁶ ВОА, *ТД 5т*, 5. Било је 210 породичних домаћинстава, 38 удовица и 31 нежењен, што би, с обзиром на велики број удовица које не можемо множити уобичајеним коефицијентом 5, као ни нежењене, вероватно износило нешто мање од 1.300 становника.

издању *Крајишта Иса-бега* изнео мишљење да је функција речи нефс испред имена места само да нагласи да се ради о баш том конкретном месту, самом насељу, а не о истоименој нахији/вилајету/кадилуку.⁴⁷ Чувени навод, више пута цитиран у историографији: „*сами шехер Нови Пазар другим именом шехер Рас*“ требало би заправо да гласи „*главно место (нефс) шехер Нови Пазар другим именом шехер Рас*“. Савремена османистичка истраживања показала су да је нефс технички термин који означава управни центар нахије, средиште нахије, главно место одређене области, седиште војних, административних и судских органа власти. И као што ни све средњовековне жупе нису имале свој жупски центар тако ни све османске нахије нису имале свој нефс; чак и када је у једној нахији постојало насеље које се значајем издвајало од осталих, оно није добијало статус нефса уколико се још у предтурском периоду или касније није развило до одређеног нивоа.⁴⁸ Било је потребно да насеље поседује одређена управна обележја и да буде значајно трговачко-занатско или црквено средиште шире области да би га османски пописивачи регистровали као нефс.⁴⁹ Чињеница да је шехер/град Рас био нефс у другој половини XV века сведочи о његовој величини и значају пре доласка Турака. Трансформација средњовековног Раса у османски Нови Пазар одвијала се постепено с обзиром на то да турско име Јени (Нови) Пазар 1468/69. године још увек није ушло у ширу употребу; Нови Пазар уписан је у овом дефтеру само једанпут док се у свим осталим случајевима помена града, користи старо име Рас.⁵⁰ Нови назив одомаћио се тек коју деценију касније. У пописима из 1485/86. и 1489. године⁵¹ као једино име града наводи се Нови Пазар, а Рас остаје име нахије.

Рас и Трговиште били су централна места својих области у XV веку и ту чињеницу су констатовали османски пописивачи. Иако суседне, ове

⁴⁷ Н. Šabanović, *Krajište*, 3 пар. 3. Домаћа историографија је без резерве прихватила Шабановићево мишљење, међу њима и ми, в. Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 34, 51, 165, 275.

⁴⁸ Као пример може да послужи Никољ Пазар, данашњи Никољац код Бијелог Поља које је било својеврсно „главно место“ Нахије Бихор и седиште бихорског кадије, а које није имало статус нефса, као што га није имала ни тврђава Бихор.

⁴⁹ Трговиште које је било нефс Трговишке нахије имало је пет активних цркава у XV веку. У раду Т. Катић, *Трговиште у османским пописима Призренског санџака из 1530, с. 1550. и 1571. године*, Мешовита грађа (*Miscellanea*) 27 (2006) 163, грешком је унето да је Трговиште имало статус касабе уместо статус нефса.

⁵⁰ Мењање затеченог лика града најочитије је у претварању цркава у џамије. Поуздано је утврђено за најмање две џамије да су настале од бивших цркава, Гази Иса-бегова џамија на Житном тргу и Алтун-алем џамија. Детаљније в. Ј. Калић, *Епископски градови*, 436–437.

⁵¹ ВОА, *TD 18; TD 24*.

области су након освајања припале различитим административно-војним јединицама, санџацима. Нахија Трговиште, која је обухватала територију између реке Људске и Ибра, део Пештерске висоравни, Ибарског Колашина и Штавице⁵², припала је Призренском санџаку, основаном пре 1455. године.⁵³ Нахија Рас је у исто време припадала *крајишту* Иса-бега, а 1463. године ушла је у састав новооснованог Босанског санџака. Премда врло близу, на удаљености од око осам километара ваздушном линијом, средњовековни и османски Рас и Трговиште, централна места две различите нахије у два различита санџака не могу се сматрати деловима једног истог насеља које носи различита имена како су то закључили поједини истраживачи.⁵⁴ Штавише, горенаведено наводи на претпоставку да су у другој половини XIV и у XV веку, у доба развијене државне управе овде постојале две управне целине (жупе), од којих једна – Трговиште није посведочена српским изворима.⁵⁵ Пре половине XIV века, међутим, имајући у виду да су старије жупе представљале веће природно-географске целине које су обухватале долине река и котлине погодне за земљорадњу, чини се вероватним да је и подручје Трговишта са околином припадало Жупи Рас. Иако за то нема директних потврда у изворима, може се претпоставити да се у раном периоду Жупа Рас простирала и са друге стране Рашке и Људске реке и да је заузимала већи простор од оног који је имала касније.

Трговиште је и у XV веку, мада центар посебне управне области, у сваком погледу било упућено на Рас као већи и значајнији привредни и саобраћајни центар и духовно средиште шире области. Будући од давнина на територији Рашке епископије, Трговиште је припадало рашкој

⁵² За сада најстарији помен Нахије Трговиште датира из прве декаде марта 1455. године, три месеца пре пада Новог Брда (*МСЕ 36-03*, fol. 68^v, fol. 70^r). Детаљније о простору који је обухватала Трговишка нахија в. карту у: Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака*, 272–273.

⁵³ О оснивању Призренског санџака в. Т. Катић, *The Sancak of Prizren in the 15th and 16th Century*, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 33 (2013) 117–118.

⁵⁴ Г. Томовић, *Микротопонимија око града Раса према турском попису из 1468/9. године*, у: Споменица Милана Васића, књ. II, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука 2005, 165–184, је погрешном идентификацијом више места (детаљније у напоменама које следе) Нахије Рас и њиховим смештањем на подручје Нахије Трговиште закључила да су „*Турци под шехером Рас подразумевали простор од Себечева на западној страни дуж обе стране реке Рашке до села Избица на истоку*“ и да су „*називи Рас и Трговиште били саставни делови сложеног имена истог насеља*“. *Исто*, 180, 182.

⁵⁵ У науци је, на основу најстаријих османских пописа, утврђено постојање средњовековних жупа о којима иначе српски извори ћуте. За Жупу Ждрело, на пример, в. А. Крстић, *Први османски дефтери*, 7–10.

земљи, тј. *земљи* Рас, под којом се подразумевала Жупа Рас али и више околних жупа. У старим српским записима из 1452. и 1595. године наведено је да се манастир Сопоћани и сâмо место Трговиште налазе у Расу.⁵⁶ С обзиром на претходно наведено, овде се назив Рас не односи на жупу већ на шири простор – *земљу* Рас, односно на подручје Рашке епископије.⁵⁷ Тим пре што се од средине XVI века седиште Рашке епископије можда налазило на територији Нахије Трговиште, у манастиру Св. Варваре, између села Варева и Лукоцрева.⁵⁸

Жупа Рас односно вилајет⁵⁹, Нахија Рас обухватала је у XV веку и касније компактну територију између река Рашке и Људске и обронака планине Голије. На основу података из расположивих османских дефтера XV века, бројала је нешто више од 90 насеља. Прецизан број се не може утврдити јер ниједан од дефтера не региструје сва села Жупе/Нахије Рас будући да им то и није био циљ.⁶⁰ Нешто комплетнији пописи XVI века показују да је број насеља износио близу 100 али и они остављају могућност да се накнадним истраживањима, нарочито влашких дефтера, утврди постојање још неких села на овом терену.

У *Попису Крајишта Иса-бега* регистрована су 73 села Вилајета Рас. Писар овог дефтера уз имена насеља није бележио којој области припадају, а када је то и чинио под једну област би сврстао и насеља из других области. Тако је, на пример, под насловом Нахија Сенице уписао 46 села и мезри, од којих су многа заправо припадала Расу и Јелечу.⁶¹ У

⁵⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи*, I, 93 (запис бр. 298), 251 (запис бр. 866).

⁵⁷ Калић, *Трговиште и Рас*, 9.

⁵⁸ М. Поповић, *Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара*, Саопштења 27/28 (1996) 118.

⁵⁹ Мање области у саставу крајишта уобичајено су називане вилајетима да би по укидању крајишког статуса, односно оснивању санцака, преименове у нахије. Суштинске разлике између ова два термина није било, тако да су их и сâми османски писари напоредо користили: у *Крајишту Иса-бега*, на пример, као нахије означени су вилајети Сенице и Јелеч (Н. Šabanović, *Krajište*, 8, 36) док је у *Војничком дефтеру* Рас два пута наведен као вилајет а једанпут као нахија (Т. Катић, *Војнички дефтер*, 29–30)

⁶⁰ Пописне књиге Османског царства састављане су у различите сврхе због чега ниједна од њих не садржи комплетне податке о насељима и становништву одређене области. Оне из XV века су у том погледу најоскудније јер су различите друштвене групе са специјалним статусом, војнуци, власи, соколари и други одвојено пописивани. Становници истог села су „раздвајани“ у више дефтера насталих у току једне, две или три године; поједина села су уписивана само у једној или у више пописних књига, а једно насеље је могло бити једном регистровано као село а други пут као селиште у зависности који се становници пописују, или чак као ненасељено у једном а насељено у другом попису.

⁶¹ Н. Šabanović, *Krajište*, 8–13.

том смислу би се подаци овог пописа могли сматрати упитним када је реч о територији коју је заузимао Вилајет/Нахија Рас. Међутим, Хазим Шабановић је на располагању имао више каснијих дефтера Санџака Босна, у којима је уз свако село назначена припадност нахији, тако да је са приличном поузданошћу могао да утврди која су села 1455. године била у Вилајету/Нахији Рас. Он је такође врло успешно идентификовао пописана насеља будући да већина њих постоје и данас са истим или незнатно измењеним именима. Сигурно убицирана насеља у *Попису Крајишта Иса-бега* су: Бањска, Бјело Поље⁶², Ботуровина, Бурићи, Видохова (данас Видово), Витош, Вјевер, Врановина, Вражогрнце, Драганић (Доњи и Горњи)⁶³, Драмић, Двориште, Запужани (данас Запуже), Калудра, Клачина (данас Тлачина), Корутан, Косарић (данас Косуриће), Ковачева (Горња и Доња)⁶⁴, Кукавац, Кузминчино (данас Кузмичево), Љулуц, Мишичић, Мухова, Носиноне (данас Носољин), Окоси, Осаница, Павље (Горње, Доње и Средње⁶⁵), Паресије, Пачевина, Петрова, Пиларета, Пинож Дол, Пољице⁶⁶, Плешино, Побрдје, Полаз, Полошце (данас Полокци), Радаљица, Рогатица (Горња и Доња), Себимиље, Ситниче, Скуково, Страдово, Свињалева (данас Свиланово), Тенкова (Доња и Горња), Тодоровце (данас Тодорица), Трнава и друга Трнава⁶⁷, Тухинова (данас Туново), Тушимља (Доња, Горња и Средња), Тврдо (данас Тврђево), Шаре, Шароње и Штитаре (Горње и Доње).

Шабановић је такође исправно убицирао и Брезовицу, уз напомену да је није пронашао на карти нити у новијим именицима места⁶⁸, мада

⁶² Шабановић га транскрибује као *Било* Поље али би арапску графичку јединицу بيلو , односно знак *јето*, у овом и сличним случајевима, можда било исправније разрешити као *-ије*, *-је* него као дуги вокал *и*; на пример Ријека уместо Рика. Овакву могућност нуди и сам Шабановић у случају топонима Вивер/Вјевер, али нешто касније Бријезник опет транскрибује као Бризник. Вид. *Krajište*, 36, 38, 44.

⁶³ Како Шабановић (*Krajište*, 8, 40, 43, 46, 49, 56) примећује, писар дефтера понекад изоставља ознаку Доњи и Горњи па тако бележи Горњи Драганић док Доњи Драганић бележи само као Драганић; уписује Доњу и Горњу Тушимљу а Средњу наводи без те ознаке. Такође и Доње Ковачево уписује с ознаком Доње, али Горње региструје само као Ковачево.

⁶⁴ Доње Ковачево, које се наводи и у попису 1468/69. године, Г. Томовић, *Микротопонимија*, 170–171, погрешно смешта у подручје Глухавице. Ковачево се налази у долини Дмитрове реке, десне притоке Дежевке.

⁶⁵ Средње Павље данас не постоји.

⁶⁶ Шабановић (*Krajište*, 39) је мишљења да је идентично истоименом селу северно од Пурћа. Имајући у виду да су на том месту пронађени остаци цркве, некрополе и старог пута (Д. Премовић-Алексић, *Археолошка карта*, 80), ова идентификација је извеснија него она са засеком Пољице у горњем току Људске, између Свиланова и Мухова.

⁶⁷ На простору Нахије Рас постојале су, као и данас две Трнаве, в. Н. Šabanović, *Krajište*, 39, 50.

⁶⁸ Н. Šabanović, *Krajište*, 12 пар. 77, на основу Вујичићевог *Речника места у ослобођеној области Старе Србије* из 1914. године пише да је Брезовица заселак села Полокци.

истоимени заселак постоји и данас северно од Полокца у близини Драмића.⁶⁹ Брезовица са другим именом Роматина је регистрована и у попису војнука из 1455. године.⁷⁰ Исто село је у попису из 1468/69. године убележено само као Роматина⁷¹, 1485/86. као Рометина⁷², 1489. Ромета⁷³, а 1530. као Брезовица.⁷⁴ У селу данас постоји потес Рометина са остацима старог гробља.⁷⁵

Преосталих девет села Хазим Шабановић није убицирао или их је нетачно идентификовао; међу њима су и Крајишићи и Таркос о којима смо већ писали. Неутврђен је остао положај села: Калиница/Калинац, Опње/Об(и)на, Злокрина/Злокрва⁷⁶ и Бријезник/Брезник. Село Опње налазило се, судећи према попису војнучких баштина у кадилуку Стари Влах из 1708. године, негде у близини данашњег села Тунова у Дежеви.⁷⁷ Село Брезник могло би се односити на истоимени потес код Себимља.⁷⁸ Село Дохојевић Шабановић је идентификовао с Дојновићима северозападно од Новог Пазара.⁷⁹ Међутим, реч је о селу Дојевиће западно од Новог Пазара. Дојновићи се под својим именом бележе у османским пописима као махала села Сређана.⁸⁰ За Чабин Дол је претпоставио да је ишчезао и да се налазио између села Ковачево, Страдово и Дојновиће.⁸¹ Поменуто насеље може се идентификовати са данашњим селом Чебинац у горњем току Људске између Белих Вода и

⁶⁹ Вид. топографску карту 1:50.000 у издању Војногеографског института (даље ВГИ) секција Сјеница 579-2.

⁷⁰ Т. Катић, *Војнучки дефтер*, 60, 61, 107. У војнучком дефтеру је село Брезовица уписано као мезра. О уписивању истих насеља једном у статусу села а други пут у статусу мезре в. *Исто*, 54.

⁷¹ МСУз 76, 6а; упор. А. Аличић, *Sumarni popis*, 12 где је приређивач наведено место читао као Рухотина и претпоставио да се ради о косовском селу Рухот у општини Пећ.

⁷² ВОА, *TD 18*, 153.

⁷³ ВОА, *TD 24*, 747.

⁷⁴ ВОА, *TD 164*, 75, 98.

⁷⁵ П. Ж. Петровић, *Рашка – антропогеографска истраживања*, II, Нови Пазар 2010, 106.

⁷⁶ Н. Šabanović, *Krajište*, 44, 57. Године 1485/86. и 1489. уписано под именом Злокрвце (Izlokrovce). ВОА, *TD 18*, 148; *TD 24*, 783–784.

⁷⁷ ВОА, *MAD 4480*, 8. Овде је регистровано као село Обна другим именом Тухнова.

⁷⁸ В. Петровић, *Рашка*, 50.

⁷⁹ Н. Šabanović, *Krajište*, 44.

⁸⁰ ВОА, *TD 56*, 58 и на другим местима.

⁸¹ Н. Šabanović, *Krajište*, 46. Г. Томовић, *Микротопонимија*, 172, погрешно идентификује Чабин Дол са Дољанима код манастира Сопоћани. Дољани (уписани под својим именом) у XV веку и касније припадају Нахији Трговиште. ВОА, *TD 5т*, 10; Т. Катић, *Опширни попис Призренског саџака*, 406.

Јанче.⁸² Неидентификовано село Врадиграње се у попису с почетка XVII века назива и другим именом Кулине⁸³, што значи да га можемо идентификовати с данашњим селом Кулине, између Окоса и Вевера, у рашком Подгору. Према *Војничком дефтеру* из 1455. године⁸⁴, Нахији Рас припадали су још и: Крће⁸⁵, Лозна⁸⁶, Горња Осаница⁸⁷ и неидентификовано село Старчић.⁸⁸

Наредни попис из 1468/69. године региструје још неколико села ове области, која су свакако постојала и раније. Укупно је уписано 86 села и осам мезри.⁸⁹ Сва села регистрована 1455. године, изузев Крћа и Бурића, налазе се и овде.⁹⁰ Осим њих ту су и села: Војнић⁹¹, Врбовац⁹², Врбовац Горњи, Гошева⁹³,

⁸² Село се налази с обе стране реке Људске и дели се на Горњи и Доњи Чебинац. Опш. в. В. Петровић, *Раука*, II, 196. Уп. Н. Šabanović, *Krajište*, 46. У дефтеру из 1498. године село је уписано као Чебин Дол другим именом Милашевић (ВОА, *TD* 24, 974).

⁸³ TADB, *TD* 478, fol. 32 (село под редним бројем 121. Вратикрање другим именом Кулине) према: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*. Овде прочитано као село Врани Крајина другим именом Колина. *Исто*, 130.

⁸⁴ Т. Катић, *Војнички дефтер*, 61, 62, 106 (в. Криче).

⁸⁵ Данас истоимено село у северном делу рашког Подгора.

⁸⁶ Данас заселак Лозно у Горњој Дежеви, поред села Тунова.

⁸⁷ Помен Горње Осанице у војничком дефтеру показује да су у то време одвојено регистроване Горња и Доња Осаоница (вероватно је то Осоница у попису *Крајишта Иса-бега*). У каснијим пописима наводи се само једна Осаоница.

⁸⁸ Старчић се 1530. године бележи под другим именом Гошавица.

⁸⁹ Села су регистрована у оквиру два зеамета и војнука Нахије Рас. Треба имати у виду да су зеамети обухватали већи број насеља која су неретко припадала различитим нахијама. Тако су овде у оквиру зеамета Рас уписана села Балућа и Божорић која нису припадала Расу, а што овде није наглашено с обзиром да се у сумарним дефтерима ова врста података прецизно не бележи. Поређењем с другим пописима утврдили смо да је Балућа увек припадала Нахији Враче (ВОА, *TD* 24, 682; *TD* 164, 56, 79), а Божорић, другим именом Војковић Јелечу (ВОА, *TD* 24, 729; *TD* 56, 183; *TD* 164, 97). Нису постојала два Божорића, један у Расу, а један у Јелечу, како то тврди Шабановић (*Krajište*, 42).

⁹⁰ Имена села су у оба пописа бележена идентично уз мали број изузетака, на пример: 1455. године Драганић (Доњи), а 1468. Драганица Доња, 1455. Паресије – 1468. Парес, 1455. Пиларета – 1468. Пиларита (уп. А. Аличић, *Sumarni popis*, 10, Пилазина), Тврдо – Тврдова, Тодоровце – Тодорица, Тухинова – Тохутова (Тохунова), Доња Тушимља – Пуста Тушимља.

⁹¹ Ово село је погрешно идентификовано са селом Војнова у Нахији Трговиште у: Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака*, 392.

⁹² Врбовац је данас назив за потес изнад Шестова ка манастиру Ђурђеви Ступови. Уп. Аличић, *Sumarni popis*, 8, Врбовац, насеље код Витине. Године 1488. Врбовац има само 4 куће и једну баштину коју држи удовица. ВОА, *TD* 24, 702.

⁹³ Није наведено као посебна дефтерска ставка, већ као ближа географска одредница једног читлука (в. А. Аличић, *Sumarni popis*, 20). Г. Томовић, *Микротопонимија*, 174, верује да то није Гошево северозападно од Новог Пазара, данас заселак Горњих Штитара,

Ђурице⁹⁴, Јанча, Прћенов Дол, Сибов Поток⁹⁵, Сређани⁹⁶, Шистова⁹⁷ и Шетовић другим именом Рајка (Ријека)⁹⁸. Од селишта – мезри, у попису се, као део појединих читлука, помињу: Деснић⁹⁹, Дређин Дол¹⁰⁰, Кошавица¹⁰¹, Кошкова¹⁰², Маткова баштина¹⁰³, Побрађе¹⁰⁴, Сухови Поток¹⁰⁵ и Смрека¹⁰⁶.

Крће и Бурић који нису обухваћени овим пописом регистровани су на неком другом месту, из разлога што је њихове приходе уживало лице које у време пописа није било под командом босанског санџакбега. Села су свакако наставила да живе али их је за сада тешко лоцирати у архивској

јер се не налази „у околини“ Раса тј. у близини Новог Пазара, како је у дефтеру наведено. Међутим, овде је реч о погрешно растумаченом изразу *Ras tevabiinde* који Милан Васић, који је читао делове дефтера Гордани Томовић, и касније Ахмед Аличић (*Sumarni popis*, 19, 20), преводје „у околини Раса“ што сугерише да се одређени локалитет налази у непосредној близини града Раса. Исправан превод гласи „који је подређен Расу“, што значи место које је подређено, односно везано за одређени управни центар, у овом случају град Рас.

⁹⁴ Истоимено насеље с обе стране Ђуричког Потока, притоке Дмитрове Реке, у близини Шароња. В. Петровић, *Раика*, II, 152. А. Аличић, *Sumarni popis*, 12 прочитао као Курича и убицирао га у околини Рашке, док га Г. Томовић, *Властелинство*, 229, идентификује с данашњим Ковачевом северозападно од Новог Пазара. У Ђурицама постоје трагови неке цркве. Д. Премовић-Алексић, *Археолошка карта*, 73–74.

⁹⁵ МСЦЗ 76, 5b. Неидентификовано.

⁹⁶ МСЦЗ 76, 4b; уп. А. Аличић, *Sumarni popis*, 8, Брђани. Село Сређани налазило се у Рашком Подгору. У XV и XVI веку Сређани су обухватили више заселака: Доиновиће, Попе, Обуниће, Пурће и друге. Опширније о томе в. даље у тексту. Назив Сређани се данас очувао само у имену црквине у селу Попе. В. Петровић, *Раика*, II, 147.

⁹⁷ Данас потес Шестово код Новог Пазара. ВГИ 1:25.000, секција Нови Пазар 580-3-1. Код Аличића (*Sumarni popis*, 8) Шишн(т)ева, непознато.

⁹⁸ Вероватно данашњи заселак Ријека северно од Тлачине. Шетовић није идентичан селу Шавци како сматра Томовић, *Микротопонимија*, 174–176 (овде је Милан Васић погрешно рашчитао топоним као Штавић) јер су Шавци, под тим именом, у XV и XVI веку припадали Нахији Трговиште, в. Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 3; ВОА, *TD 5m*, 17; Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака*, 394.

⁹⁹ МСЦЗ 76, 9b; А. Аличић, *Sumarni popis*, 21. Неутврђено.

¹⁰⁰ МСЦЗ 76, 9b; А. Аличић, *Sumarni popis*, 22. Неутврђено. Да ли се можда може довести у везу са засеком Драгорађ Поток из *Светостефанске хрисовуље*, за који се претпоставља да се налазио код Тунова?

¹⁰¹ МСЦЗ 76, 9a; А. Аличић, *Sumarni popis*, 20. Неутврђено.

¹⁰² МСЦЗ 76, 9b. Ова мезра се помиње и у каснијим пописима. Данас заселак Кошково код ушћа Муховске реке у Људску. Уп. А. Аличић, *Sumarni popis*, 21, Мушкова, неидентификовано.

¹⁰³ МСЦЗ 76, 10a; А. Аличић, *Sumarni popis*, 22. Негде у непосредној близини шехера Рас; неутврђено.

¹⁰⁴ Побређе, Побрђе. МСЦЗ 76, 9b; А. Аличић, *Sumarni popis*, 21. Можда се налазила у близини истоименог села у близини Новог Пазара.

¹⁰⁵ МСЦЗ 76, 9b; А. Аличић, *Sumarni popis*, 22. На мезри Сухи Поток је постојала воденица. Вероватно се налазила на месту данашњег села Пожега, кроз које периодично тече Суви Поток. В. Петровић, *Раика*, II, 170.

¹⁰⁶ МСЦЗ 76, 9b; А. Аличић, *Sumarni popis*, 21. Неидентификовано.

грађи.¹⁰⁷ Попут њих и нека друга насеља су „испадала“ из тапу тахрир дефтера Нахије Рас. На пример, Кукавац и Војнић ће бити додељени тврђавским посадницима па ће се наћи у посебним дефтерима тврђава. Приходи села Дежева, које је постепено замирало током XV века да би почетком XVI сасвим опустело, додељени су тимарницима који су некада били у служби призренског а некада вучитрнског санџакбега, па тако Дежево налазимо у пописима Нахије Трговиште и Нахије Вучитрн.¹⁰⁸ Исти је случај и са селима Сути и Беково.¹⁰⁹

Насеља Вилајета/Нахије Рас у пописима из 1455. и 1468/69. године

Бањска	Бјело Поље	Ботуровина	Брезовица	Бријезник	Бурићи	Видохова
Витош	Вјевер	Врадиграње	Војнић	Вражгрнце	Врановина	Врбовац (Д)
Врбовац Г.	Гошева	Двориште	Дохојевић	Драганић	Драганић Г.	Драмић
Ђурице	Запужани	Злокврнини	Јанча	Калинац	Калудра	Клачина
Ковачева	Ковачева Д.	Корутан	Косарић	Кошкова	Крајишићи	Крће
Кузминчино	Кукавац	Лозна	Љуљуц	Мишичић	Мухова	Носиноне
Окоси	Опње/Об(и)на	Осаница (Д)	Осаница Г.	Павље Г.	Павље Д.	Павље С.
Паресије	Пачевина	Петрова	Пиларета	Пинож Дол	Плешино	Побрдје
Полаз	Полице	Полошце	Прћенов Дол	Радаљица	Рас / Н.	Рогатац Г.
Рогатица	Свињалево	Себимиље	Сибов Поток	Ситниче	Скуково	Сређани
Старчић	Страдово	Таркос	Тврдо	Тенкова Г.	Тенкова Д.	Тодоровце
Трнава	Трнава	Тухинова	Тушимља (С)	Тушимља Г.	Тушимља	Чабин Дол
Шаре	Шароње	Шетовић / Ријека	Штитаре Г.	Штитаре Д.		

¹⁰⁷ Крће се на пример помиње у: А. Aličić, *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 25 (1976) 186. У овом документу забележено је више рашких села али због изостанка факсимила нисмо у прилици да га коментаришемо. Постојећа транскрипција није задовољавајућа јер се и без оригинала уочавају одређене грешке у „рашчитавању“ топонима, нпр. Пољар уместо Полаз, Побрдине уместо Побрдје, Посуто Пода (?), Вајица (?), Виштарица (?) и други (171–202, прва и последња страна рада).

¹⁰⁸ Године 1477. Дежево је имало само три породична домаћинства (ВОА, *TD 5m*, 20). Почетком XVI века три баштине чији су некадашњи власници били извесни Бративој, Божидар и Милош, остале су празне и од тада се Дежево води као мезра чије се земљиште обрађује споља. ВОА, *TD 92*, 60; *TD 167*, 388; *TD 368*, 226; Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака*, 333–334.

¹⁰⁹ ВОА, *TD 5m*, 7, 11, 21; *TD 92*, 70; *TD 167*, 338.

Потпунију слику простора жупе односно Нахије Рас пружају, како смо већ истакли, пописи из XVI века. Ми смо се за потребе овог рада највише ослонили на сумарни дефтер из 1530. године због његове прегледности и концизности садржаја.¹¹⁰ У њему су, уз пар изузетака, регистрована сва претходно наведена села, као и још нека, која нисмо нашли у старијим сачуваним пописима.¹¹¹ То су: Пнуће, Тенкова, Јошев Поток (данас Јоше)¹¹² и Потоке¹¹³, као и седам заселака (махала) села Сређана¹¹⁴: Дојновић, Обунић, Црни Врх, Пурђе, Поп (данас Попе), Суботић¹¹⁵ и неидентификована махала Стење.¹¹⁶ Године 1530. су регистроване и три мезре и то као делови два чифтлика а не као самостална насеља: Кошкова и Вранић Дол у оквиру истог поседа¹¹⁷ и Селаковце¹¹⁸.

На основу свега претходно наведеног може се закључити да је простор Жупе Рас временом мењао свој опсег, те да му је самим тим у различитим хронолошким оквирима припадао већи или мањи број насеља. Као што је

¹¹⁰ ВОА, *TD 164*.

¹¹¹ ВОА, *TD 164* не региструје: Горњи Врбовац, Гошево, Крће, Силов (Шипов) Поток, Куковац (Куковац) и Војнић, који су уписани на другом месту. Куковац и Војнић регистровани су у попису прихода тврђавских посадника Босанског санцака из исте године ВОА, *MAD 540*, 7, 11. Оба села припадала су члановима посаде тврђаве Јелеч. У регистру фототипског издања дефтера *91, 164, MAD 540 ve 173*, s. 173, Војнић (*Voynik*) је погрешно наведен као *Vidnik*. Треба напоменути да што се тиче латиничне транскрипције у истом регистру има више погрешно рашчитаних топонима, на пример Доње и Горње Лулче/Љулче је наведено као Доње и Горње Ловиче, Прћенов Дол као Брекино Дол, Суботић као Сопотик. Такође су поједини топоними погрешно забележени или им је погрешно наведена припадност нахији, што се потврђује поређењем с другим пописима Босанског санцака. Разлог томе лежи у чињеници да *TD 164* није настао прикупљањем података на терену већ преписивањем истих из постојећих дефтера из друге и треће деценије XVI века. Тако се догодило да је село Бурић овде уписано као Мурић (ВОА, *TD 164*, 98), да је уз село Ботуровина наведено да припада Нахији Враче (ВОА, *TD 164*, 52), док је Пасји Поток у Нахији Враче уписан два пута, једном исправно као село Нахије Враче а други пут као селу у Нахији Рас (*исто*, 92, 99).

¹¹² ВОА, *TD 164*, 87. Јоше су заселак Тењкова (В. Петровић, *Рашка*, II, 188). У регистру *91, 164, MAD 540 ve 173*, s. 162, погрешно је транскрибовано као Посо Поток.

¹¹³ Данас истоимени заселак Тењкова. В. Петровић, *Рашка*, II, 188.

¹¹⁴ У регистру *91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik*, 167, наведено као Сиркани.

¹¹⁵ Ишчезло насеље, назив сачуван у имену потеса села Пурђе. В. Петровић, *Рашка*, II, 173.

¹¹⁶ Од пописа који су нам били на располагању у два се назив махале уписује без дијакритичких тачака па је могуће читати га Истепа, Истена, Истеја итд. (ВОА, *TD 164*, 49; *TD 211*, 671). Међутим, у два пописа се бележи прецизније, са тачкама које упућује на гласове *t* и *n*, што као једино могуће читање даје варијанте: Истана, Истена, Истене, односно Стена или Стене/Стење (ВОА, *TD 24*, 690; *TD 157*, 433).

¹¹⁷ ВОА, *TD 164*, 73. Могуће да се Вранић Дол налазио у близини данашњег Кошкова.

¹¹⁸ *Исто*, 79. Данас истоимено новопазарско насеље.

већ истакнуто, у време првих Немањића простор жупе највероватније је био нешто шири да би се временом сузио на територију омеђену планином Голијом и Трнавском реком на северу а рекама Људском и Рашком на западу, југу и истоку. У другој половини XV и у првој половини XVI века (в. Карта 2), било је око 100 насеља. Села су углавном носила исте називе као и у средњем веку. Била су мала, са петнаестак пореских обвезника у просеку. Величином су се издвајала Видохова, Војнић, Косурић, Кузмиче, Плешин, обе Трнаве, Тушимља, Шетовић/Ријека и Штитар која су бројала тридесет или више обвезника, односно преко 150 становника. Поређењем с подацима из пописа састављеног 1604. године¹¹⁹ може се закључити да се обим Нахије Рас у XVI веку није битније мењао. Највећи број старих средњовековних насеља и даље је постојао, с тим што је код многих дошло до промене величине. Такође је приметна и промена конфесионалног састава становништва, али је то тема за будућа истраживања.

¹¹⁹ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 129–220.

Прилог:

Порески обвезници у селима Нахије Рас 1530. године,
према попису ВОА, *TD 164*¹²⁰

назив села	д	н	у	б	м	п.б	назив села	д	н	у	б	м	п.б
Бањска	11			2			Паресије	8			1		
Бјело Поље	21			6			Пачевина				5		
Ботуровина	4			2			Петрова	1			14		
Брезник	2						Пиларета	15			4		
Брезовица					1		Пињач Дол	12			10		
Бурић					1		Плешин	31		1	7		
Видохова	20			16	1		Пнуће ¹²¹	4		2			
Витош	5		1	3			Побрдје	2			2		
Вјever	10			2	1		Полаз	9			15	1	
Војнић	18		1	15		1	Полошце	6			15		
Вражгрнце	6			4			Пољице	2			6	1	
Врановина	16		1	4			Поп	13			4		
Вратиграње	6			8			Потоке				2		
Врбовац	6			1			Прћенов Дол	19		1	10		
Двориште	2			1		5	Пурће	21			1		
Дојновић	5			4			Радаљица	3			8		
Дохојевић	1			6	1		Рогатица Г.	8			3		
Драганић	5			4			Рогатица Д.	8		1	7	3	
Драмић	14			9			Свињалова				2		
Ђурице	2			2			Сebимилъ	5			4		
Запужани	13		1	9	3	1	Ситниче	6			10		
Јанча	6			6	1	6	Скукова	4			3		
Јошев Поток	7			1			Старчић/Гошавица	9			2		

¹²⁰ Табела приказује различите категорије пореских обвезника: хришћанска породична домаћинства, рајинска и војничка (д), неожењене (н), удовичка домаћинства (у), баштине (б), муслиманска домаћинства (м) и баштине без власника, празне баштине које тренутно нико не обрађује (п.б). Наведени бројеви само оквирно могу да послуже за сагледавање величине насеља, с обзиром на то да су прилично непрецизни. Није познато колико су чланова бројала појединачна хришћанска породична, удовичка, као и муслиманска домаћинства. Такође се не зна колико је баштина било у поседу појединаца а колико их је имало више власника или је више баштина држао само један човек. Остаје непознато и колико је људи живело у оквиру бројних чифлука као и на појединим мезрама.

¹²¹ Подаци о Пнућу су изостављени у попису из 1530. године, овде доносимо оне из 1516. године (ВОА, *TD 56*, 173).

назив села	д	н	у	б	м	п.б	назив села	д	н	у	б	м	п.б
Калинац	10						Стење	6			4		
Калудра	3						Страдова	1					8
Клачина	6			2			Суботић	7			5		
Ковачева Г. и Д.	13	2		7	1	5	Таркос/Милатковић	13			5		
Коритан	2			1	1		Тврђева	13		1	1		
Косурић	24			19			Тенкова Г.	13			6	1	
Крајишић	3		1	1			Тенкова Д.	10			12	1	
Кузминче	35						Тодорица	2			1		
Куковац	3			2			Трнава	46			13	1	
Лозна/Ненадовић	3						Трнава	21			18		
Љуљац Г.					4		Тухинова	13		1			
Љуљац Д.	7			9	1		Тушимља Г.	8			7		
Мишичић	14		1	7			Тушимља Д.	18			6		
Мухова	14			8	2		Тушимља С.	1			2		
Нови Пазар	81	26	1	18	678 ¹²²		Црни Врх	10			4	1	
Носоњин	17		1	4			Чебин Дол	10				1	
Обунић	4			6	1		Шаре	12		1	16		
Окос	3						Шароње	9			5		
Опње				3			Шестова	1			1		
Осоница	15			1			Шетовић/Ријека	14			19		1
Павље Г.	7						Штитар Г.	19			7		
Павље Д.	15						Штитар Д.	7			7		
Павље С.	15												

¹²² Било је 569 муслиманских кућа, 76 неожењених муслимана и 33 удовице муслиманке.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCE

Архиви – Archives

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

– *Maliye defteri 540, 4480.*

– *Tapu Tahrir Defteri: 2m, 18, 24, 56, 92, 368.*

Istanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı:

– *Muallim Cevdet Evraki, 36-03.*

– *Muallim Cevdet Yazmaları 76.*

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı:

– *Tapu Tahrir Defteri 478*

Извори – Primary sources

91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri (926–939 / 1520–1533), Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2005.

Aličić A., *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 25 (1976) 171–202.

Aličić A., *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.

Hadžibegić H., Handžić A., Kovačević E., *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1972.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604., sv. II, obradila S. Buzov, priredila L. Gazić, Sarajevo 2000.

Šabanović H., *Krajište Isa-bega Ishakovića: zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.

Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, предео Л. Мирковић, Београд 1935. [Archiepiskop Danilo II, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, предео L. Mirković, Beograd 1935]

Богдановић Д., *Светостефанска хрисовуља. Превод на савремени српски језик*, у: Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља, књ. 2, ур. Ђ. Трифуновић, Београд 2011. [Bogdanović D., *Svetostefanska hrisovulja. Prevod na savremeni srpski jezik*, у: Povelja kralja Milutina manastiru Banjska. Svetostefanska hrisovulja, knj. 2, ур. Ђ. Trifunović, Beograd 2011]

Катић Т., *Војнички дефтер из 1455. године (за сањачке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед)*, Београд 2020. [Katić T., *Vojnički defter iz 1455. godine (za sandžake Kruševac, Vučitrn, Prizren i vilajete Zvečan, Jeleč, Ras, Senice i Hodided)*, Beograd 2020]

Катић Т., Гарић-Петровић Г., *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32 (2011) 157–190. [Katić T., Garić-Petrović G., *Popis zeameta i timara oblasti Brvenik iz 1477. godine*, Mešovita građa (Miscellanea) 32 (2011) 157–190]

Катић Т., *Опширни попис Призренског сањача из 1571. године*, Београд 2010. [Katić T., *Opširni popis Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*, Beograd 2010]

Катић Т., *Трговиште у османским пописима Призренског сањача из 1530. с. 1550. и 1571. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 27 (2006) 163–174. [Katić T., *Trgovište u osmanskim popisima Prizrenskog sandžaka iz 1530. s. 1550 i 1571. godine*, Mešovita građa (Miscellanea) 27 (2006) 163–174]

Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902. [Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi*, I, Beograd 1902]

Шуица М., *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, Стари српски архив 2 (2003) 143–166. [Šuica M., *Povelja cara Uroša o zameni poseda između kneza Vojislava i čelnika Muse*, Stari srpski arhiv 2 (2003) 143–166]

Литература – Secondary sources

Garić-Petrović G., Amedoski D., *Zagrlata: from Serbian župa to Ottoman nâhiye*, Journal of Oriental and African Studies 23 (2014) 101–126.

Katić T., *The Sancak of Prizren in the 15th and 16th Century*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 33 (2013) 113–138.

Popović M., *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

Šabanović H., *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjele*, Sarajevo 1982.

Благојевић М., *Град и жупа – међе градског друштва*, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XIII) век, ур. Ј. Калић, М. Чоловић, Смедерево–Београд 1992, 67–84. [Bлагојевић М., *Grad i župa – međe gradskog društva*, u: Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (XII–XIII) vek, ur. J. Kalić, M. Čolović, Smederevo–Beograd 1992, 67–84]

Видосављевић В., *Средњовековни и османски налази и налазишта на територију града Новог Пазара*, (у припреми). [Vidosavljević V., *Srednjovekovni i osmanski nalazi i nalazišta na teritoriji grada Novog Pazara*, (u pripremi)]

Војводић У., *Поглед на резултате археолошких истраживања Цркве св. апостола Петра и Павла у Расу*, Ниш и Византија 18 (2020) 237–264. [Vojvodić U., *Pogled na rezultate arheoloških istraživanja Crkve sv. apostola Petra i Pavla u Rasu*, Niš i Vizantija 18 (2020) 237–264]

Динић М., *О називима српске средњовековне државе – Склавонија, Србија, Рашка*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 32 (1966) 26–34. [Dinić M., *O nazivima srpske srednjovekovne države – Sklavonija, Srbija, Raška*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 32 (1966) 26–34]

Динић М., *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета. Београд XI/1 (1970) 239–249. [Dinić M., *Jugozapadna Srbija u srednjem веку*, Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd XI/1 (1970) 239–249]

Иванишевић В., *Новац краља Радослава*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 87–94. [Ivanišević V., *Novac kralja Radoslava*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 37 (1998) 87–94]

Јиречек К., *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, у: Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 291. [Jireček K., *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem веку*, u: Zbornik Konstantina Jirečeka I, Beograd 1959, 291]

Калић Ј., *Епископски градови у Србију у средњем веку*, Зборник радова Византолошког института 50 (2013) 433–447. [Kalić J., *Episkopski gradovi u Srbiji u srednjem веку*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 50 (2013) 433–447]

Калић Ј., *Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII век)*, Зборник Филозофског факултета. Београд XIV/1 (1979) 79–91. [Kalić J., *Naziv „Raška“ u starijoj srpskoj istoriji (IX–XII век)*, Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd XIV/1 (1979) 79–91]

Калић Ј., *Престо Стефана Немање*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53/54 (1990) 21–30. [Kalić J., *Presto Stefana Nemanje*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 53/54 (1990) 21–30]

Калић Ј., *Прокопијева Арса*. Зборник радова Византолошког института 27/28 (1989) 9–17. [Kalić J., *Prokopijeva Arsa*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 27/28 (1989) 9–17]

Калић, Ј., *Темељи српске државности*, у: Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви, ур. М. Радујко, Београд–Беране 2016, 123–129. [Kalić, J., *Temelji srpske državnosti*, u: Stefan Nemanja – Preradobni Simeon Mirotočivi, ur. M. Radujko, Beograd–Berane 2016, 123–129]

Калић Ј., *Трговиште и Рас*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XXVI (1994) 7–10. [Kalić J., *Trgovište i Ras*, Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture XXVI (1994) 7–10]

Крстић А., *Први османски дефтери као извор за историјску географију средњовековног Браничева*, Браничевски гласник 3/4 (2006) 95–113. [Krstić A., *Prvi osmanski defteri kao izvor za istorijsku geografiju srednjovekovnog Braničeva*, Braničevski glasnik 3/4 (2006) 95–113]

Лома А., *Топонимија Бањске хрисовуље*, Београд 2013. [Loma A., *Toponimija Banjske hrisovulje*, Beograd 2013]

Љубинковић Р., *Оснивање манастира Вољавче и властелинство манастира Ђурђевих ступова код Новог Пазара*, Старинар 15–16 (1964–1965) 1966, 111–113. [Ljubinković R., *Osnivanje manastira Voljavče i vlastelinstvo manastira Đurđevih stupova kod Novog Pazara*, Starinar 15–16 (1964–1965) 1966, 111–113]

Мијатовић Р., *Средњовековне жупе дуж Лима*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 7 (1979) 209–223. [Mijatović R., *Srednjovekovne župe duž Lima*, Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića 7 (1979) 209–223]

Мишић С., *Жупа и нахија Сенице у средњем веку*, Милешевски записи 8 (2009) 31–40. [Mišić S., *Župa i nahija Senice u srednjem веку*, Mileševski zapisi 8 (2009) 31–40]

Мишић С., *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4/2–3 (1997) 133–146. [Mišić S., *Zemlja u državi Nemanjića*, Godišnjak za društvenu istoriju 4/2–3 (1997) 133–146]

Мишић С., *Историјска географија српских земаља од 6. до 16. века*, Београд 2014. [Mišić S., *Istorijska geografija srpskih zemalja od 6. do 16. века*, Beograd 2014]

Мишић С., *Територијално-управна организација Полимља (XII–XIV)*, у: Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 73–87. [Mišić S., *Teritorijalno-upravna organizacija Polimlja (XII–XIV)*, u: Kralj Vladislav i Srbija XIII века, ur. T. Živković, Beograd 2003, 73–87]

Мркобрад Д., *Рас-Постење: фазе развоја утврђења*, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 203–217. [Mrkobrad D., *Ras-Postenje: faze razvoja utvrđenja*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 203–217]

Новаковић С., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912. [Novaković S., *Zakonski spomenici srpskih država srednjega века*, Beograd 1912]

Петровић П. Ж., *Рашка – антропогеографска истраживања*, II, Нови Пазар 2010. [Petrović P. Ž., *Raška – antropogeografska istraživanja*, II, Novi Pazar 2010]

Поповић М., *Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара*, Саопштења 27/28 (1996) 95–121. [Popović M., *Manastir Sv. Varvare na Reljinoj gradini kod Novog Pazara*, Saopštenja 27/28 (1996) 95–121]

Премовић-Алексић Д., *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, Нови Пазар 2014. [Premović-Aleksić D., *Arheološka karta Novog Pazara, Tutina i Sjenice*, Novi Pazar 2014]

Премовић-Алексић Д., *Остаци хамама испод зграде Музеја „Рас“ у Новом Пазару*, Новопазарски зборник 27 (2004) 373–376. [Premović-Aleksić D., *Ostaci hamama ispod zgrade Muzeja „Ras“ u Novom Pazaru*, Novopazarski zbornik 27 (2004) 373–376]

Томовић Г., *Властелинство манастира Св. Стефана у Бањској*, у: Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља, књ. II, ур. Ђ. Трифуновић, Београд 2011, 195–249. [Tomović G., *Vlastelinstvo manastira Sv. Stefana u Banjskoj*, u: Povelja

kralja Milutina manastiru Banjska. Svetostefanska hrisovulja, knj. II, ur. Đ. Trifunović, Beograd 2011, 195–249]

Томовић Г., *Жупа*, у: Лексикон српског средњег века, ур. С. Тирковић, Р. Михаљчић, 195–197. [Tomović G., *Župa* u: Leksikon srpskog srednjeg века, ur. S. Ćirković, R. Mihaљčić, 195–197]

Томовић Г., *Микротопонимија око града Раса према турском попису из 1468/9. године*, у: Споменица Милана Васића, Академија наука и умјетности Републике Српске, књ. II, Бања Лука 2005, 165–184. [Tomović G., *Mikrotoponimija oko grada Rasa prema turskom popisu iz 1468/9. godine*, u: Spomenica Milana Vasića, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, knj. II, Banja Luka 2005, 165–184]

Чар-Дрнда Х., *Оснивање Новог Пазара и његов развитаk до краја XVI столећа*, Новопазарски зборник 8 (1984) 77–102. [Čar-Drnda H., *Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoleća*, Novopazarski zbornik 8 (1984) 77–102]

Шкриванић Г., *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, Историски часопис VI (1956) 177–199. [Škrivanić G., *Vlastelinstvo Sv. Stefana u Banjskoj*, Istoriski časopis VI (1956) 177–199]